

ТЕОЛОГІЯ РАДЯНСЬКОГО ПРАВА

«Товарищ Сталин –
Вы большой ученый,
В языкознании знаете вы толк...»
Юз Алешковський

Вступ

На початку 1950-х рр. мій науковий керівник, у подальшому доктор юридичних наук і професор Марк Веніамінович Цвік був аспірантом Харківського юридичного інституту, де готувався захистити кандидатську дисертацію з радянського права. Його праця «Радянське законодавство» стосувалася суто юридичних питань: природа радянських законів, співвідношення права та законодавства, ієрархія правових актів у Радянському Союзі. Коли його кафедра рекомендувала дисертацію до захисту, вийшла нова стаття Йосипа Сталіна «Марксизм та проблеми мовознавства». Незважаючи на те, що стаття Сталіна стосувалася питань, які були досить далекими від радянського законодавства, підготовка до захисту була негайно зупинена і дисертацію було повернуто авторові для врахування положень статті. Це не мало нічого спільного з якістю дисертації або видатною науковою значимістю творів Сталіна. Дослідження просто не могло вважатися завершеним, якщо у ньому не було цитат з останніх статей чи книг радянського очільника, Маркса, Енгельса та Леніна. Усі вони могли бути використані як остаточний аргумент у дискусіях – як істина в останній інстанції. Середньовічні богослови так само цитували Біблію, отців Церкви чи Аристотеля.

Приблизно в цей же час науковий керівник мого керівника, завідувач кафедри теорії держави і права, а до Революції 1917 р. – приват-доцент в Харківському імператорському університеті Володимир Сливичський мав звичку не пускати на свої лекції нікого, крім власних студентів. Якщо він бачив незнайому людину, то залишав аудиторію, побоюючись, що його можуть неправильно зрозуміти. У радянські часи він не писав ні слова; його академічні погляди залишилися лише у спогадах, наукових

* Дмитро Олександрович Вовк, кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник, керівник Центру дослідження верховенства права і релігії Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого.

Dmytro Vovk, Candidate of Legal Sciences, Senior Research Fellow, Director for the Center for Rule of Law and Religion Studies, Yaroslav Mudryi National Law University.

e-mail: dmtr.vovk@gmail.com

ORCID ID: 0000-0001-7424-5156

працях та лекціях його учнів. Це було наслідком страху, що його часто відчують ті, хто живе в тоталітарному режимі. Однак думка про те, що читання лекцій про Закони дванадцяти таблиць або про види норм права може суперечити Марксу чи Леніну, які нічого не писали і не говорили з цих питань, нагадує мені більш давній страх перетнути тонку та часто мінливу межу, що відокремлює теологію від ересі.

Таку саму релігійність можна виявити і в радянських юридичних текстах та конституційних актах. Конституція СРСР 1924 р. починається з цілком апокаліптичного опису: світ поділений на два табори, соціалістичне царство добра, де панує мир, свобода і рівність, і капіталістичне пекло, де панують нерівність, рабство, погроми і шовінізм. Релігійна риторика проходить і через інші радянські конституційні тексти. В Конституції Української Соціалістичної Радянської Республіки 1919 р. обов'язок людини працювати підкріплюється майже прямою цитатою святого Павла: «Хто не працює, той і не їсть».

Мета цієї статті полягає у тому, щоб показати, що в основі радянського права лежала марксистсько-ленінська філософія, що мала статус квазірелігії, оскільки вона спиралася на задалегідь визнану безпомилковість їх авторів. Вироблені нею методологічні положення не підлягали науковій чи будь-якій іншій критиці; їх обговорення оберталось навколо пошуку правильної інтерпретації цих положень та їх належного використання при дослідженні права. Ці положення становлять «символ віри» радянського права, який розвинувся у правове вчення, окремі складові якого більше нагадують теологію, ніж філософію права.

Джерело цієї релігійності було не в самому радянському праві, а в радянському тоталітарному політичному режимі, який можна описати за допомогою концепцій політичної релігії. Ця концепція виходить із того, що тоталітарні режими запозичують чи спотворюють релігійні засоби підтримки влади і контролю над суспільством та окремими індивідами та регулювання їхнього життя, а в основі тоталітарної політичної влади завжди лежить суперідея, задля втілення в життя якої держава звільняється від будь-яких правових обмежень. На мій погляд, концепція політичної релігії є адекватним інтелектуальним інструментом для вивчення певних аспектів радянського права, що дозволяє більш глибоко поглянути на принципи, доктрини та практики радянського права, ніж це роблять традиційні аналітичні підходи, що описують радянське право в межах дихотомії «право – свавілля», як це було зроблено Густавом Радбрухом,² Г. Л. А. Хартом,³ Гарольдом Берманом⁴ або Деннісом Ллойдом⁵ (з різними висновками).

² Густав Радбрух, "Законне неправо і надзаконне право," *Проблеми філософії права*, вип. II (2004): 83–94.

³ Herbert Hart, *Concept of Law*. 3d ed. (Oxford: Oxford University Press, 2012), 210–12; Herbert Hart, "Separation of Law and Morals," *Harvard Law Review* 71, no. 4 (February 1958): 593–629.

⁴ Harold Berman, "Soviet Law and Government," *Modern Law Review* 21, no. 1 (January 1958): 22; Harold Berman, "Soviet Justice and Soviet Tyranny," *Columbia Law Review* 55, no. 6 (June 1955): 805–06.

⁵ Lloyd, Dennis. *The Idea of Law* (London: Penguin Books, 1952), 204.

Я також стверджую, що традиційні підходи є недостатніми для розуміння основи радянського права. Дж. Патон⁶ писав, що радянське право було «мечем для виконавчої влади, а не щитом для приватного громадянина», тобто що радянське право було свавіллям держави. З цим можна загалом погодитись. Справді, для політичних дисидентів або будь-якої особи чи соціальної групи, підозрюваних у нелояльності, радянське право було інструментом покарання за нелояльність. Але водночас для політично лояльних осіб у цивільних, сімейних та трудових відносинах або навіть у деяких відносинах з публічною владою радянське право могло бути щитом. Більше того, навіть якщо Патон має рацію, незрозуміло, чому радянська концепція права не вкладається у рамки жорсткого позитивізму, що давало би змогу державі зручно розмахувати своїм «правовим мечем».

Ще менш зрозуміло, чому філософію радянського права важко перекласти традиційною мовою філософії права. Будь-яка філософія права виходить, як мінімум, з певної цінності чи хоча б значущості та відносної автономії права від інших соціальних інститутів. Тільки за цієї умови мають право на життя основоположні питання філософії права: право і мораль, право і закон, валідність права. Філософія радянського права була спрямована на підпорядкування права політиці, при цьому проголошуючи, що право і політика є продуктами економіки та класової боротьби. Основна ідея тут полягала не в тому, що право було тим, що держава визнала правом, а скоріше що право мало сенс настільки, наскільки воно сприяло державі у просуванні радянського суспільства до вельми невизначеного комуністичного ідеалу. Дотримання будь-якого правового принципу, норми чи процедури має вторинне значення відносно цього кардинального завдання держави.

Я також хочу довести, що теологія радянського права була не лише сукупністю ідей. Ці ідеї значною мірою вплинули на правову систему СРСР, визначивши траєкторію її розвитку. Нарешті, мені здається, що розуміння релігійних рис радянського права може бути важливим для розуміння певних особливостей пострадянських правових систем, чого я торкнувся наприкінці статті.

Окреслені вище цілі статті визначають її структуру. Спочатку я коротко поясню концепцію політичної релігії як спосіб пояснення природи тоталітарних політичних режимів, далі охарактеризую те, що я називаю «символ віри радянського права» – сукупність беззаперечних ідей чи догм, які виражають вплив марксизму-ленінізму на радянське право, потім покажу, як радянська юридична наука розвивала ці ідеї, а наприкінці, знову ж таки коротко, продемонструю, як ці ідеї впливали на радянську правову систему, на прикладі таких її ознак, як унікальність, публічність та політизованість, а також на прикладі доктрини соціалістичної законності.

⁶ George Paton, "Soviet Legal Theory," *Res Judicatae*, no. 58 (1947): 62.

I. Радянський комунізм як політична релігія

Історію політики можна легко написати як історію політики та релігії. Вічні політичні питання – чим держава відрізняється від групи грабіжників (навіть якщо єдиною реальною різницею між ними є стаціонарний характер однієї з груп цих грабіжників), чому державі потрібно підкорятися і чому вона має право на примус – на всі ці питання в історії людства пропонувалися релігійні відповіді: наприклад, божественний статус давніх монархів, висловлювання святого Павла про всяку владу від Бога (Рим., 13:1), статус монарха як глави Церкви, середньовічне вчення про божественне право короля та відповідні міфи, символи та ритуали. Релігія включала політичну владу в метаполітичний контекст того, що колись Лео Штраус⁷ називав «уявною досконалістю», і пов'язувала її з трансцендентними силами та потойбічними цілями, що надають смисл життю людини, тобто Град Божий, спасіння чи небо.

Таким чином, релігія та санкціоноване нею право норматизували відносини між людиною та політичним порядком. Якщо монарх є одним із богів або сином Бога чи Неба, або божественною є сама природа державного урядування чи право монарха володарювати над своїми підданими, то влада уряду є частиною вічного божественного порядку і повинна сама дотримуватися вимог Бога, а не діяти на виключно свій власний розсуд. Страх і безсилля, які відчувала людина перед могутністю суверена, відтворювались у відповідному страху і безсиллі суверена перед могутністю бога чи богів та його обов'язку правити за божественними приписами; і правитель, і підкорена особа – обидва несли відповідальність перед Богом.

Реальні політичні практики, звичайно, були складнішими і в аспекті джерел легітимності державної влади, і в аспекті реального відчуття монархом власної зв'язаності божественною метою його влади, що підтверджується у першому випадку політичними формами, де релігійна легітимація державної влади переплітається з елементами політичного представництва (наприклад, Рим часів республіки), а у другому випадку – численними філіппіками старозавітних пророків проти несправедливих монархів і продажних суддів.

Секуляризація політики та права, тобто витиснення релігійного контексту з політико-правового дискурсу, змінює цю схему. Політика стає виключно або переважно справою цього, а не потойбічного світу. Посилаючись на історичне дослідження Крістофера Хілла, Джеффри Стаут⁸ вказує, що вже в середині XVII ст. цитування Священного Писання в англійському парламенті могло викликати хіба що сміх, що означає, що публічний дискурсивний авторитет Біблії зменшився. Божественне право короля не завадило Вищому суду справедливості відправити Карла I на шибеницю.

⁷ Leo Strauss, "Three Waves of Modernity," in *Introduction to Political Philosophy* (Detroit: Wayne State University Press, 1989), 86.

⁸ Jeffrey Stout, *Democracy and Tradition* (New Jersey: Princeton University Press), 94–95.

Водночас віра, релігійний спосіб аргументувати владу, символізм та ритуали, які раніше пов'язували політичну систему з традиційною релігією, повністю з політики не зникли. Еміліо Джентіле⁹ пише, що у новітні часи відбувається перехід від сакралізації політичної влади до сакралізації політичної системи. Іншими словами, сама політика набуває рис релігії, різниця полягає лише в тому, що зміст релігії, як зазначає Ерік Фогелін,¹⁰ вже не виходить за межі світу, а стає іманентним йому. Віра та прихильність релігійного типу та відповідні практики починають спрямовуватися на речі цього світу – батьківщину, людство, клас, расу, минуле, історію, стосунки між правителем і підлеглими, які або були зачаровані (Георг Зіммель) або залякані (Ерік Фромм) правителем.

Джентіле говорить про дві форми цієї світської релігії: громадянська релігія та політична релігія. Він пише:

Громадянська релігія – це концептуальна категорія, яка містить форми сакралізації політичної системи, що гарантують плюралізм ідей, вільну конкуренцію у здійсненні влади та здатність підлеглих змінювати тих, хто ними управляє, за допомогою мирних та конституційних методів... Політична релігія є сакралізацією політичної системи, заснованою на незмінній монополії влади, ідеологічному монізмі, обов'язковому та безумовному підпорядкуванні індивідів та спільнот її кодексу заповідей.¹¹

Тоталітарний режим претендує на те, щоб бути більше, ніж формою правління. Він бачить себе вершителем історії, творцем нового суспільства або нової соціально-економічної формації, джерелом світової революції, захисником раси чи нації, яка перебуває під загрозою. Ця священна місія виправдовує монополію уряду на політичну та економічну владу, тотальний контроль над суспільством та будь-яке свавілля та терор стосовно окремих людей, оскільки, як наголошується, ці засоби ведуть до омріяної кінцевої мети. У цьому сенсі будь-яка реальна тоталітарна держава є сумішшю страху та перспективного щастя – «раєм по цей бік могили» (Йозеф Шумпетер¹²), де страх перед всемогутньою та всезнаючою машиною влади, яка не зв'язана жодними обмеженнями, компенсується офіційною перспективою майбутнього щастя: комуністичним безкласовим суспільством чи Тисячорічним рейхом, до якого людство, як проголошував плакат у Соловецькому таборі, потрібно вести «залізним кулаком».

Я не буду окремо обговорювати питання про те, чи політичні релігії копіюють чи замінюють традиційну релігію.¹³ Мені здається, що цілі тоталітаризму, тотальної

⁹ Emilio Gentile, *Politics as Religion* (New Jersey: Princeton University Press, 2006), XIV.

¹⁰ Eric Voegelin, *Political Religions* (Lewiston, New York: E. Mellen Press, 1986), 14.

¹¹ Gentile, *Politics as Religion*, XV.

¹² Joseph Schumpeter, *Capitalism, Socialism and Democracy* (London, New York: Routledge, 2006), 6.

¹³ Peter Baehr and Hannah Arendt, *Totalitarianism and the Social Sciences* (New York: Stanford University Press, 2010).

James Gregor, *Totalitarianism and Political Religion: An Intellectual History* (Redwood City: Stanford University Press, 2012).

монополізації влади та контролю над суспільством та індивідами, їх поведінкою та свідомістю підштовхують таку політичну систему до широкого (можливо, спотвореного) використання та відтворення релігійних підходів та концепцій. Для тоталітарних режимів релігійні способи обґрунтування і здійснення влади сприяють досягненню цих цілей.¹⁴ І тому деякі «острівці» – вільні від політичної ідеології та правових інститутів (такі як цивільно-правові договори), в умовах розквіту тоталітаризму є винятком.

Ми можемо розглядати радянський політичний режим з його офіційною комуністичною ідеологією, підтримуваною культами, міфами, символами, ритуалами, практиками та інститутами як політичну релігію, спираючись на яку, Ленін та його партія більшовиків захопили, монополізували та змогли тривалий час утримувати владу.

Основу ідеології радянського комунізму склали ленінське та згодом сталінське тлумачення марксизму. Вчення Маркса про неминучу пролетарську революцію та побудову комуністичного безкласового та бездержавного суспільства нагадує не стільки наукову теорію, скільки пророцтво чи «пророчу релігію» (Карл Поппер¹⁵), про останніх, які стануть першими, про «світовий пожар у крові» та Град Божий на землі. Це важливий момент, адже таке тлумачення класової боротьби виводить її за межі політики та економіки, а політичний режим – за межі управління справами суспільства. Звільнення пролетаріату разом із усім людством стає питанням бою добра і зла, вигнання несправедливості з цього світу,¹⁶ а не лише політичного протистояння і боротьби за справедливий розподіл економічних ресурсів. Тому не дивно, що марксизм, як пише Б'ярн Мелкевік,¹⁷ швидко став об'єктом культу та майже релігійної відданості тих, хто, вірячи в Комуністичний маніфест, чекав і своїми діями наближав створення комуністичної «співдружності, в якій вільний розвиток кожного є умовою вільного розвитку всіх».¹⁸

Ленінська інтерпретація марксизму посилила цю релігійну складову, прагнучи підлаштувати вчення Маркса під власні політичні цілі.

По-перше, Ленін відкинув будь-які інтерпретації марксизму, що пропонували мінімізувати класову боротьбу та експлуатацію еволюційним шляхом без революції.

¹⁴ У «Тероризмі та комунізмі» Лев Троцький ставить питання, як змусити буржуазію підкорятися, якщо пролетарська держава не матиме «загробних кар» та «попівського пекла». Для нього відповіддю був терор. Однак терор не був би ефективним, а політичний порядок не був би стабільним без ідеології, до якої не було залучено більшість населення (Leon Trotsky, *Terrorism and Communism. A Reply to Karl Kautsky* (Ann Arbor, The University of Michigan Press, 1961), 22).

¹⁵ Karl Popper, *Open Society and Its Enemies, Vol. II: The High Tide of Prophecy: Hegel, Marx, and the Aftermath* (Princeton: Princeton University Press, 1963), 198.

¹⁶ Baehr and Arendt, *Totalitarianism and the Social Sciences*, 193.

¹⁷ Bjarne Melkevik, *Marxisme et Philosophie de Droit: le Cas Pasukanis* (Paris: Buenos Books International, 2010), 7.

¹⁸ Karl Marx and Friedrich Engels, *The Communist Manifesto* (London: Penguin Books, 1985), 105.

По-друге, Ленін, з посиланням на Маркса та Енгельса, обґрунтував, що перехід від капіталістичного суспільства до комунізму має містити одну проміжну і дуже важливу зупинку. Революція не є засобом знищення держави; вона замінює буржуазну державу на державу перехідного типу, пролетарську державу, що почне відмирати з поступовим зникненням класових суперечностей.¹⁹ Держава диктатури пролетаріату (насправді, його та його партії власної диктатури) – єдиний шлях до побудови комунізму. Ленін підкреслював, що експлуататорів можна швидко розбити, але не можна швидко знищити,²⁰ тому після революції держава пролетарської диктатури має зберегтися і бути достатньо сильною для битви з буржуазією та її посібниками. Сталін додав до цієї ідеї тезу про зростання класових протиріч під час переходу до комунізму та про неможливість зникнення держави у СРСР, поки країна перебуває в оточенні капіталістичних держав,²¹ що дозволило обґрунтувати потребу у навіть ще більш потужнішій державі, котра була б підготовлена до бою проти ворогів усередині та ззовні. Тим самим відмирання держави стало питанням далекого майбутнього, а сама радянська держава постала як необхідний провідник суспільства у новий безкласовий світ, де, за словами Леніна, кожен матиме змогу «отримувати від суспільства без будь-якого контролю за працею окремого громадянина будь-яку кількість трюфелів, автомобілів, піаніно тощо».²² Ця месіанська роль дозволила державі виправдати будь-яке поводження із суспільством та окремими індивідами.

По-третє, марксизм-ленінізм був виведений з-під будь-якої наукової критики. Тексти Маркса, Енгельса, Леніна та Сталіна (за часів його правління) стали офіційним канонам, тоді як усі інші версії марксизму (анархічна, релігійна, соціал-демократична тощо) оголошувалися збоченнями або наклепом. Цю традицію заклав сам Ленін, якому верифікація висновків Маркса та Енгельса видавалась абсурдним завданням. Складність, однак, полягала в тому, що твори «апостолів комунізму» (Джордж Гінз²³) містили внутрішні доволі серйозні протиріччя, які майже неминучі, коли усі твори певного мислителя, включаючи навіть його листи, сприймаються як єдине ціле.

¹⁹ Vladimir Lenin, *State and Revolution* (New York: International Publishers, 1932), 15–16.

²⁰ Vladimir Lenin, *The Proletarian Revolution and the Renegade Kautsky* (Moscow: Foreign Languages Publishing House, 1952), 48.

²¹ Розвиваючи цю думку, Андрій Вишинський стверджував, що держава не зникне, доки усі країни світу не стануть соціалістичними (Andrey Vyshinsky, *Issues of Theory of State and Law* (Moscow: State Publishing of Law Literature, 1948), 227; Andrey Vyshinsky, *The Teachings of Lenin and Stalin on Proletarian Revolution and the State*, trans. A. Rothstein (London: Soviet News, 1948), 116–17). Іронія, однак, полягала в тому, що Енгельс справді писав про посилення публічної влади під час зростання класових протиріч всередині держави. Але він мав на увазі буржуазну державу, а не державу, де пролетарська революція вже досягла успіху (Friedrich Engels, *The Origin of the Family, Private Property, and the State: in the Light of the Researches of Lewis H. Morgan* (New York: International Publishers, 1972), 230).

²² Lenin, *State and Revolution*, 80.

²³ George Constantine Guins, *Soviet Law and Soviet Society* (The Hague: M. Nijhoff, 1959), 70.

Більше того, канон марксизму-ленінізму часто не відповідав або прямо суперечив фактичній політичній практиці більшовиків.

Внутрішні протиріччя у вченні марксизму-ленінізму долалися так само, як і внутрішні протиріччя в Біблії. Подібно до середньовічних схоластів Ленін та його послідовники жонгливали цитатами, щоб узгодити ці протиріччя, або продемонструвати, що проблема полягає не в уявному протиріччі, а в нерозумінні «правильного» революційного марксизму – символу віри, який відкрився саме більшовикам і більше нікому.²⁴ Ленін присвятив свою основну теоретичну роботу «Держава та революція», як він сам каже, «реанімації справжнього вчення Маркса про державу» і очищенню його від «опортуністичного спотворення».²⁵ Слова «спотворення» та «очищення» є надзвичайно показовими. Це риторика боротьби з ерессю, а не наукової дискусії. Як Йозеф Шумпетер писав про марксизм в цілому, для правовірного марксиста, як і для будь-якого віруючого, опонент – не просто людина, що помиляється, а людина, яка впала у гріх.²⁶

Відсутність політичних прав у радянській системі є логічним наслідком цієї тези. У ліберальних порядках критики влади мають такий самий моральний статус, як і прихильники влади. Але коли політика стає релігією, то політичні права (свобода зібрання для критиків влади, багатопартійна система тощо) посягають на ексклюзивно «істинний» політичний порядок так само, як гарантування релігійної свободи, у тому числі право не вірити, зазіхає на ексклюзивну істинність державної релігії, а критики влади впадають у такий самий гріх, що і еретики чи атеїсти. Карл Шмітт був цілком відвертим в одній зі своїх робіт нацистського періоду: «Зараз [після приходу до влади націонал-соціалістів] немає рівності, а точніше, відсутності дискримінації між ворогом Держави та її другом, між товаришем народу та чужаком».²⁷ Ця думка заслуговує на увагу ще й тому, що вона демонструє риторичну відповідність критики політичного гріха критиці концепції прав людини з боку деяких релігій, для якої використовується заперечення «відмінності» на аргументи про рівність та недискримінацію. Відповідно до цієї критики виключення жінок з певних видів професій чи видів діяльності не видається дискримінаційним, оскільки чоловіки та жінки є юридично рівними, але природно різними та мають різні соціальні ролі; гетеросексуальні та гомосексуальні відносини мають регулюватися по-різному, оскільки перші відповідають (релігійній) моралі, а другі є гріхом тощо.

²⁴ Наприклад, Ленін писав, що, коли Маркс говорив про «майбутню державність комуністичного суспільства», він зовсім не суперечив базовому уявленню про комунізм як бездержавний лад (Lenin, *State and Revolution*, 84).

²⁵ Lenin, *State and Revolution*, 6–7.

²⁶ Joseph Schumpeter, *Capitalism, Socialism and Democracy* (London and New York: Routledge, 2006), 5.

²⁷ Carl Schmitt, *State, Movement, People: The Triadic Structure of the Political Unity* (Corvallis: Plutarch Press, 2001), 4.

Протиріччя між офіційною ідеологією та реальним життям долалися шляхом того, що Ханна Арендт назвала «тоталітарною зневагою до фактів».²⁸ Усі дії режиму, що суперечили його ідеології чи офіційно заявленим цілям, вважалися нереальними, неіснуючими. Таким чином, на радянських заводах не було робітників, зобов'язаних працювати у майже рабських умовах, бо працівники Леніна були «авангардом»²⁹ трудящих та господарями світу, які «жартувати із собою нікому не дозволять».³⁰ Не було фактичної Верховної Ради СРСР – карикатури на представницький орган, що не мала жодного впливу на уряд, бо Маркс критикував буржуазну демократію саме за свавілля виконавчої влади та недостатній контроль за нею з боку парламенту,³¹ а сам парламент називав «режим хвилювання», що живе у боротьбі та боротьбою.³²

Месіанська роль держави у формуванні нового суспільства радянських людей та просуванні до комунізму доповнювалася марксистсько-ленінськими вченнями у всіх сферах суспільного життя, навіть найнесподіваніших, оскільки релігійний характер радянського комунізму вимагав спроможності створити цілісну картину світу, в якому всі першочергові питання людського життя знайдуть відповідь. «Марксизм зможе зробити все», – запевняє персонаж у забороненому антиутопічному романі Андрія Платонова «Котлован». Відповідно марксистсько-ленінське вчення може бути застосоване скрізь: від науки до сексу, де марксизм-ленінізм міг навчати, як насправді відбувається генетична мутація, або пояснювати, що у статеві стосунки можна вступати лише із «класово близькими» партнерами.

Інституційний аспект радянського комунізму складала не лише держава, а й масові об'єднання адептів комуністичного вчення (партія, державні асоціації молоді, художників, письменників тощо). Членство в цих рухах, як приналежність до державної релігії у несвітських суспільствах, було не лише способом залучення населення до офіційної ідеології, але і джерелом певних привілеїв або, частіше, умовою недискримінації.

Як і будь-яка традиційна релігія, радянська політична релігія мала власну міфологію, свої культи та антикульти, ритуали та «сакральні» місця. Усе це мало підвищувати легітимність політичного режиму та лояльність і контрольованість населення, виробляти нібито наукове пояснення і обґрунтування переваг радянської системи й емоційну установку на підтримку дій «партії та уряду». Одночасно з цим політичний режим постійно боровся із традиційною релігією, яку сприймав як ідеологічного та політичного конкурента за владу. Це дуже добре помітно в агресивній емоційності

²⁸ Hannah Arendt, *Origins of Totalitarianism* (New York: Schocken Books, 2004), 590.

²⁹ Lenin, *The Proletarian Revolution and the Renegade Kautsky*, 39.

³⁰ Lenin, *State and Revolution*, 85.

³¹ Bob Fine, *Democracy and the Rule of Law: Marx's Critique of the Legal Form* (New Jersey: Blackburn Press, 2002), 112.

³² Karl Marx, "Critique of the Gotha Programme," in *Later Political Writings* (Cambridge: Cambridge University Press, 1996), 71.

марксового визначення релігії «як зітхання пригніченого створіння, серця безсердечного світу, духа бездушних порядків, опіуму для народу»,³³ «дурману, від якого потрібно звільнити своє сумління»,³⁴ або у ленінському порівнянні віри у Бога з некрофілією.³⁵

На рівні ідеології, як пише Девід Уелш, «присутність божественного Творця поставила під загрозу весь проект самоспасіння людства шляхом революційних дій»,³⁶ тоді як на рівні політичної практики церкви та релігійні громади становили, мовою Ханни Арендт, природного «об'єктивного ворога»³⁷ – прихильників та членів класу експлуататорів, які вигравали від його могутності, чи навіть елемент урядової машини.

Ідеологія комуністичного атеїзму вирішує обидві ці проблеми. З одного боку, вона дозволяє державі присвоїти собі «функції та прерогативи Бога» (Уолтер Ліппманн).³⁸ Селянський поет Микола Ключев в написаному одразу після революції вірші «Ленін» чує в декретах свого героя «ігуменський окрик» і радіє, що революція дала народові «свою», а не «казенну» церкву. А з іншого боку, комуністичний атеїзм стає виправданням для відмови від свободи совісті на користь державної боротьби «проти релігійного опіуму, що дурманить народ»,³⁹ тобто війни за звільнення віруючих від «неправильних» переконань, які, стверджував один радянський дослідник релігії, є перешкодою на шляху до їхнього щастя.⁴⁰

Догмати, вчення та практики радянського комунізму впливали на нормативну систему радянського суспільства. Права і моралі, які виражали б лише логіку класової боротьби, у чистому вигляді ніколи не існувало. Те, що в СРСР називалося комуністичною мораллю, було скоріше поєднанням комуністичних цілей, патріотизму, загальних людських цінностей та правил співжиття. Те саме можна сказати і про радянське право. Існувала низка суттєвих особливостей, зумовлених вченням марксизму-ленізму та природою радянської держави. Водночас радянське право не було повністю відмежоване від свого минулого і навіть мало певні спільні риси із західним правом. У цьому сенсі правова система СРСР нагадувала правову систему нехристиянської країни, де норми релігійного права могли конкурувати з місцевими звичаями чи світськими законами і навіть могли панувати над ними, не маючи змоги їх повністю витіснити.

³³ Karl Marx, *Critique of Hegel's 'Philosophy of Right'* (Cambridge: Cambridge University Press, 1970), 131.

³⁴ Karl Marx, "The Eighteenth Brumaire of Louis Bonaparte," in *Later Political Writings* (Cambridge: Cambridge University Press, 1996), 31–127.

³⁵ Vladimir Lenin, *On Religion* (Moscow: Progress Publishers, 1969).

³⁶ Уелш також наводить інші цитати з Маркса на користь думки, що той розглядав релігію скоріше як ідеологічного супротивника чи конкурента, ніж чуже для його уявлень про світ явище.

³⁷ Arendt, *Origins of Totalitarianism*, 11.

³⁸ Walter Lippmann, *Public Philosophy* (New Brunswick: Transaction Publishers, 1989), 83.

³⁹ Lenin, *State and Revolution*, 76.

⁴⁰ Михаил Мчедлов, *Религия и современность* (Москва: Госполитиздат, 1982), 243.

II. Символ віри радянського права

Символ віри радянського права – це сукупність беззаперечних ідей чи догм, які виражають вплив марксизму-ленінізму на радянське право. Ці ідеї стосуються природи радянського права, його ролі в суспільстві та русі до комунізму, взаємодії права з політикою та державою, а також взаємозв'язків із буржуазним правом.

Марксизм-ленінізм розглядає право як частину надбудови над економічним базисом – відносинами виробництва та обміну. Перший розділ Маніфесту комуністичної партії починається з твердження, що історія усіх суспільств, що досі існували, є історією боротьби класів.⁴¹ Там, де засоби виробництва товарів є достатньо досконалими, щоб утворювалися залишки для обміну, існують класи та класова боротьба. Економічно домінуючий клас, який володіє засобами виробництва та привласнює надлишки, закріплює у вигляді політичних та правових інститутів своє домінування над іншими класами. Тому право завжди закріплює або фактичну нерівність, або навіть фактичну та формальну нерівність між людьми різних класів. У цьому сенсі буржуазна держава та її право є способом закріплення та вираження панування буржуазії як правлячого класу над пролетаріатом та близькими до нього соціальними групами.⁴²

Соціалістична революція призводить до того, що раніше пригнічений пролетаріат разом зі своїми прихильниками, використовуючи насильство, перебирають владу на себе і встановлюють в інтересах тих, хто працює, державу диктатури пролетаріату. Після придушення опору з боку класу експлуататорів, зокрема, після встановлення суспільної власності на засоби виробництва, ця держава стає усенародною. Право у такій державі також є всенародним, тобто виражає інтереси усіх людей, а не окремих класів. Це, за зауваженням Леніна, «буржуазне право без буржуазії», тобто право, яке закріплює формальну рівність (і фактичну нерівність), але не застосовує цей принцип для класового пригноблення. Ленін писав, що соціалістична держава (перший етап переходу до комунізму) зберігає формальну рівність у розподілі продуктів споживання, коли кожен за рівну кількість праці отримує рівну заробітну плату (принцип «від кожного відповідно до його можливостей, кожному відповідно до його праці»). Тим самим буржуазно-правовий принцип формальної рівності використовується для знищення класів.⁴³

Усенародна соціалістична держава є останньою політичною формою перед комунізмом – безкласовим суспільством самоврядних громад, в якому держава і право відмирають. Всупереч іншим версіям марксового вчення Ленін підкреслював, що державу можна зруйнувати лише після руйнування класів соціалістичною революцією та встановлення соціалізму, що призводить до відмирання держави. Крім того, стверджував перший радянський лідер, після отримання політичної влади пролетаріат має

⁴¹ Marx and Engels, *The Communist Manifesto*, 79.

⁴² Ibid, 92–93.

⁴³ Lenin, *State and Revolution*, 82.

повністю зруйнувати стару державну машину і замінити її на нову, що складається з організації озброєних робітників.⁴⁴

Таким чином, зміст права, як й інших елементів надбудови – політики, релігії, мистецтва, – визначається природою економічних відносин та класовою боротьбою в конкретний історичний період. Картини Рембрандта і романи Діккенса, середньовічне *droit coutimier* та формальна рівність буржуазного права, вибори та права людини, Бог і шлюб – все це виражає економічні умови життя в даному суспільстві та його класові суперечності. Змінюється економічний порядок – змінюються й ідеологічні форми його розуміння та вираження.

Що це означає для права?

По-перше, право є жертвою історичного розвитку. Коли настане фінал історії і утвориться комуністичне суспільство, право як інструмент примусу відіме. Відповідно призначення і фатум радянських юристів – жити в епоху відмирання того, чому вони присвятили своє професійне життя, та своїми діями наближати смерть права.

По-друге, якщо право є похідним від економічних відносин, його самостійний вплив на суспільство вельми обмежений. Правова форма потрібна для закріплення нового економічного ладу (наприклад, шляхом ухвалення і виконання законів про націоналізацію власності капіталістів, переслідування класових ворогів, зміцнення політичного режиму). Право – також і засіб просування комуністичних ідей; воно має виховну функцію. Однак право не здатне змінити існуючий економічний порядок. Натомість право, як частина надбудови, змінюється лише тоді, коли змінюється економічний базис.

Більше того, якщо головне екзистенційне питання стосується зміни економічного порядку, то задля побудови суспільства без класових суперечностей держава, що веде його до комунізму, може використовувати правові інструменти – закони та декрети, суди та судові процеси, як і всі інші елементи надбудови від політики до філософії, як їй заманеться. У таких випадках вся надбудова може стати ідеологічною зброєю в боротьбі добра (соціалістична держава на шляху до комунізму) проти зла (капіталістична система). Це не означає, що ця боротьба визначає зміст будь-якого закону, адміністративного акта, судового рішення чи будь-якої лекції в будь-якій юридичній школі, так само як і зміст книги чи фільму, але означає, що цей зміст завжди може бути зумовлений такою боротьбою. Якщо держава цього потребує, то закон та суд (а також і підручник з римського права, дитячі мультфільми або навіть п'єси Шекспіра) можуть бути мобілізовані на захист політичної системи. Поль Рікер писав:

Якщо уважається, що усі ці сфери [право, політика, релігія, культура] не є автономними, то держава сталінського типу є цілком можливою. Аргумент тут такий, що якщо економічний базис превалює, а усі інші сфери – лише його відображення, тіні чи відлуння, то тим

⁴⁴ Lenin, *State and Revolution*, 94.

самим ми допускаємо можливість маніпулювання цими сферами заради вдосконалення економічного базису.⁴⁵

Принаймні, що стосується права, ця держава настільки ж сталінська, як і ленінська. Ленін вказує, що інтереси революції вищі, ніж формальні права демократично обраного представницького органу (Всеросійських установчих зборів).⁴⁶ Іншими словами, правовими нормами можна знехтувати, якщо цього вимагає революція або ленінські уявлення про неї. У своєму листі до Дмитра Курського Ленін безпосередньо вимагає швидких, заснованих на революційній доцільності, показових судових процесів проти політичних ворогів радянської влади та агентів буржуазії та наголошує на ролі партійного впливу на суддів та членів революційних трибуналів для досягнення цього результату.⁴⁷ У цій вимозі політичної розправи над опонентами, що мала бути освячена рішенням суду, легко побачити майбутні сталінські показові процеси над ворогами народу і роль юридичної форми у встановленні нового соціалістичного ладу.

З точки зору політичної релігії юридична форма цінна настільки, наскільки вона відповідає проголошеним або фактичним цілям радянського режиму, в першу чергу, забезпечення лояльності державі та її політиці. Тому Ленін у згаданому листі кілька разів підкреслює роль більшовицької партії в «покращенні» роботи суддів і чиновників. Мова не йде про альтернативне джерело правосуддя або нормотворчості (на основі партійної моралі, партійних рішень тощо), оскільки після революції партія не становить окремої від держави публічно-владної сили. Ленін має на увазі вплив політики на право, коли юридичні конструкції і принципи на кшталт презумпції невинуватості або *due process* є менш значимими, ніж політична доцільність, адже цілі політичної релігії вище юридичних принципів.

По-третє, епоха соціалізму має «своє власне» соціалістичне право як частину, етап комуністичного ідеалу, що поступово збувається, втілюється в життя. Це право у більшості концепцій радикально відрізняється від буржуазного права. Його можна порівнювати з буржуазним правом тільки з урахуванням того, що останнє, навіть одягнене в тогу прав людини або демократії, завжди виражає класовий примус і нерівність, а перше завжди виражає протилежне. У роботі «Пролетарська революція і ренегат Каутський» Ленін писав: «Візьміть основні закони сучасних держав, візьміть управління ними, візьміть свободу зібрань або преси, візьміть “рівність громадян перед законом”, – і ви побачите на кожному кроці добре знайоме кожному чесному і свідомому робочому лицемірство буржуазної демократії».⁴⁸

⁴⁵ Paul Ricoeur, *Lectures on Ideology and Utopia* (New York: Columbia University Press, 1986), 115.

⁴⁶ Lenin, *The Proletarian Revolution and the Renegade Kautsky*, 75.

⁴⁷ Владимир Ленин, *Полное собрание сочинений*, 5-е изд., т. 44 (Москва: Издательство политической литературы, 1970), 396–97.

⁴⁸ Lenin, *The Proletarian Revolution and the Renegade Kautsky*, 34.

Це зручна рамка, яка дозволить радянській юридичній науці дивитися на буржуазне право так само, як Володимир Маяковський дивився на нью-йоркську буржуазію в поемі «Бродвей» – «зверху»:

Я в восторге от Нью-Йорка города.
Но кепчонку не сдерну с виска.
У советских собственная гордость:
На буржуев смотрим свысока.

У буржуазному праві немає і не може бути гарантій «реальних» прав людини або «реальної» справедливості. Натомість існують лише правові норми, процедури та інститути, за допомогою яких капіталісти забезпечують своє політичне домінування та поневолення експлуатованих класів.

Підтримка цього міфу у радянському праві спиралася на вже згадане «тоталітарне презирство до фактів» – альтернативний світ минулого, сьогодення і майбутнього права, часто дуже далекий від реального світу. У розпал сталінських репресій 1938 р., коли щодня суди і квазісудові трибунали («трійки») відправляли невинних людей на смерть, автор найвідомішого радянського підручника кримінального процесу докладно розмірковує про незалежність радянських суддів і їх підпорядкування лише закону.⁴⁹ Того ж року Андрій Вишинський писав про необхідність встановлення індивідуальної вини у кожному конкретному злочині⁵⁰ на тлі практики покарання членів сім'ї ворогів народу. В іншій своїй роботі Вишинський вказує, що принципова особливість радянського конституціоналізму – це реальність конституційних прав, фактична можливість їх використовувати, тоді як буржуазне конституційне право є мистецтвом перекручення дійсності.⁵¹ В реальності зазвичай все було з точністю навпаки: право на мітинг радянські громадяни могли реалізувати тільки в формі демонстрації на підтримку партії та уряду. Радянські конституції декларували право суб'єктів радянської федерації вийти з її складу, хоча насправді юридичний механізм виходу так і не було встановлено, а будь-які подібні спроби кваліфікувалися б як сепаратизм, буржуазний націоналізм і зрада Батьківщині.

Минуле, сьогодення і майбутнє в цьому альтернативному світі права могло змінюватися залежно від політичної ситуації. Футуристичні прогнози радянських юристів про швидке відмирання права в роботах першого десятиліття після Жовтневої революції практично зникають в наступні роки, оскільки держава бачить в ідеї відмирання загрозу власної могутності. Впливовий радянський теоретик права й

⁴⁹ Михаил Строгович, *Природа Советского уголовного процесса и принцип состязательности* (Москва: Юридическая пресса Народного комиссариата министерства юстиции СССР, 1939), 39.

⁵⁰ Vyshinsky, *Issues of Theory of State and Law*, 109.

⁵¹ *Ibid*, 113.

юрист Євген Пашуканіс наприкінці 1930-х рр. ХХ ст. перетворюється в керівника банди ворогів народу, а його концепція права стає шкідницькою, щоб знову стати актуальною і цитованою вже після смерті Сталіна. В середині 1920-х рр. Андрій Вишинський в одній зі своїх робіт шанобливо цитує Миколу Криленка як аргумент правильності власних думок. А через дюжину років називає розстріляного в 1938 році Криленка фальсифікатором науки і шкідником і звинувачує його в «наклепницькому викладі [ідей] Леніна».⁵²

Радянське право було також секуляризованим, тобто повністю емансипованим від традиційної релігії. Вище я торкався мотивів конфлікту радянської політичної релігії і традиційних релігій. Бог кидав тінь на всемогутність держави, релігія була ідеологічним конкурентом і об'єктивним політичним ворогом тоталітарної системи. Для права це означало три основні моменти. По-перше, релігійне праворозуміння було повністю виключено з правового дискурсу, хоча сам цей дискурс, що існував в рамках описаної мною догми, був в значній мірі релігійним за своєю природою. Всі подібні концепції (наприклад, неотомізм Жака Марітена) вважалися реакційними і ненауковими. По-друге, співвідношення релігії та права розглядалося виключно в рамках проблем історії права або порівняльного правознавства. Для того, щоб перерахувати спеціальні теоретико-правові дослідження права і релігії, вистачить пальців однієї руки; провідні радянські теоретики воліли триматися від цієї теми подалі. У цьому була логіка, адже релігія – пережиток минулого, форма терапії для пригноблених і спосіб освячення влади пануючого класу в умовах соціалізму – повинна відмерти, при чому значно швидше держави і права. По-третє, правова форма використовувалася як інструмент боротьби проти релігії (обмеження священників в політичних правах, кримінальна відповідальність за релігійну пропаганду серед неповнолітніх тощо).

III. Розвиток теології радянського права

У цій частині я розгляну питання про те, як теологія радянського права розвивала свій символ віри за допомогою чотирьох взаємопов'язаних проблем: 1) «смерть» права; 2) співвідношення соціалістичного та буржуазного права; 3) зв'язки між правом і політикою; 4) економічна природа права (проблема базису-надбудови). Термін «теологія» тут, звичайно, є умовним. Я використовую його, щоб підкреслити, що в дослідженнях радянських юристів не було чіткого розрізнення між філософією чи теорією права та релігійними тлумаченнями марксизму-ленінізму. Семюель Шуман порівнював радянську філософію з «теологічною екзегезою, а не з будь-чим, що може бути визначено як професійний продукт таких людей, як Платон, Кант або Юм».⁵³ Спостереження Шумана є особливо доречним після уніфікації

⁵² Vyshinsky, *Issues of Theory of State and Law*, 109.

⁵³ Samuel Shuman, "Soviet Legality as Revealed by Soviet Jurisprudence," *Wayne Law Review*, no. 2 (Spring 1959): 112. Термін «екзегеза» стосовно творів ленінських та сталінських філософів також

в радянській науці підходів до права, проведеної Андрієм Вишинським наприкінці 1930-х рр. Проте теологія радянського права мала просувати цілком раціональні цілі тоталітарного політичного режиму: централізація влади, максимальна присутність держави у суспільному житті та контроль над суспільством, лояльність населення і його (законо)слухняність.

Філософію і теорію радянського права об'єднує кілька загальних методологічних прийомів:

1) обов'язкові посилання на канонічні тексти марксизму-ленізму як спосіб обґрунтування правильності власних висновків;

2) класовий підхід як єдиний науковий і об'єктивний підхід до права; всі інші способи пояснити права помилкові або обмежені, оскільки не враховують роль класової боротьби;

3) протиставлення соціалістичного (радянського) і буржуазного права (звідси використання в назвах різних юридичних наук прикметників «соціалістичний» або «радянський»: теорія соціалістичного права, радянське кримінальне право, радянський цивільний процес);

4) політизація й ідеологізація наукової дискусії шляхом політичної оцінки опонентів (наприклад, вказівка на його класову чи партійну приналежність), яка, як вважалося, визначає і пояснює сутність і зміст їхніх теорій. Якщо твій ідейний супротивник – буржуазний юрист, він ніколи не погодиться із класовою природою права або правомірністю пролетарської революції, адже це суперечить інтересам його класу. Самі подібні дискусії між західними і радянськими юристами розглядалися останніми як форма ідеологічного протистояння, де політична лояльність важливіша академічної чесності;

5) нерозривний зв'язок держави і права. Право не мислиться існуючим до державної організації суспільства і поза публічно-владним примусом. Показово, що починаючи з 1940-х рр. базовий предмет всіх юридичних шкіл СРСР, з якого починалося вивчення юриспруденції, і відповідна наукова дисципліна називалися теорія держави і права, а не «загальна теорія права», як це існує у країнах континентальної традиції.

Відмирання права – найпростіше, напевно, питання в символі віри радянського права. Оскільки право не існує без примусової сили держави, відмерти вони повинні разом із настанням комунізму. Вище я вже зупинявся на тому, чому в розумінні марксизму-ленізму держава не може відмерти відразу після соціалістичної революції. Вона потрібна для боротьби з поваленим класом експлуататорів, який «з подесятереною енергією, шаленою пристрастю, з ненавистю, збільшеною у сто разів» кидається в бій за повернення «забраного раю» свого панування.⁵⁴ Логіка класової боротьби і потім охорони завоювань революції від внутрішніх і зовнішніх ворогів відповідає цілям тоталітарної системи, дозволяючи державі безкінечно посилюватися. Теза про

вживав і Карл Шмітт (*Schmitt, State, Movement, People: the Triadic Structure of the Political Unity*, 63).

⁵⁴ Lenin, *The Proletarian Revolution and the Renegade Kautsky*, 39.

поступове відмирання держави і права цілям цієї системи не відповідає, оскільки навіть на рівні лінгвістичного аналізу відмирання означає поступове ослаблення права аж до його «смерті». Тому радянська юриспруденція швидко еволюціонує від відмирання як реального майбутнього права до відмирання як процесу, що знаходиться за горизонтом подій.

Пашуканіс⁵⁵ вважає, що відмирання права пов'язане з ліквідацією приватної власності і утвердженням планових засад в економіці. Як зазначає Б'ярн Мелкевік, для Пашуканіса відмирання права повинно слідувати за занепаданням ринкового суспільства, а не у зв'язку з якимось політичним рішенням чи ідеологічним дискурсом.⁵⁶ Однак у пізніших роботах Пашуканіс робить важливе уточнення. Якщо спочатку він веде мову про відмирання, вивітрювання буржуазного права при переході до комунізму, то потім, спираючись на ідею Маркса і Леніна про буржуазне право без буржуазії, Пашуканіс говорить вже про право як «спадщину буржуазної епохи, якій судилося пережити саму буржуазію», перехідне радянське право, що існує, доки зберігається еквівалентне відношення між трудовими затратами і винагородою за працю.⁵⁷ Пов'язане з цим уявлення про те, що право відмирає лише після досягнення повної матеріальної рівності в суспільстві, сформулював Петро Стучка⁵⁸ та Михайло Рейснер. Останній зазначав, що «формула, яка передбачатиме нерівне до нерівного, вб'є право».⁵⁹ Дискусію дуже показово підсумовує Андрій Вишинський:

Право відіме тільки тоді, коли люди настільки звикнуть до дотримання основних правил співжиття, що будуть їх виконувати без будь-якого примусу. А до того потрібен загальний контроль, потрібна жорстка дисципліна у праці і співжитті, потрібне повне підпорядкування всієї роботи нового суспільства дійсно демократичній державі.⁶⁰

Це дійсно була крапка в дискусії. Після Вишинського тема відмирання права як події, що наближається, вже ніколи в радянській юридичній науці серйозно не обговорювалася. Утопія, в якій абсолютно всі люди дотримуються абсолютно всіх

⁵⁵ Безсумнівно, Пашуканіс є найпомітнішим за межами СРСР радянським теоретиком права. Його книга «Загальна теорія права і марксизм» була перекладена кількома європейськими мовами. Ідеї та думки Пашуканіса згадувалися у таких класичних творах, як «Моральність права» Лона А. Фуллера та «Вступ до філософії права» Роско Паунда. За словами Б'ярна Мелкевіка, Паунд навіть вивчав російську мову, щоб читати твори Пашуканіса (Bjarne Melkevik, *Marxisme et Philosophie de Droit: le Cas Pasukanis* (Paris: Buenos Books International, 2010), 87). Нарешті, Пашуканіс – єдиний радянський учений-юрист, ідеї якого досі привертають увагу філософів права (див. чудову книгу професора Мелкевіка).

⁵⁶ Melkevik, *Marxisme et Philosophie de Droit: le Cas Pasukanis*, 48.

⁵⁷ Евгений Пашуканис, *Избранные произведения по общей теории права и государства* (Москва: Наука Пресс, 1980), 50, 55.

⁵⁸ Пётр Стучка, *Революционная роль права и государства* (Москва: Советская законодательная пресса, 1932), 102.

⁵⁹ Михаил Рейснер, *Право, наше право, чужое право, общее право* (Ленинград: Государственное издательство, 1925), 259.

⁶⁰ Vyshinsky, *Issues of Theory of State and Law*, 44.

суспільних правил і готові трудитися щосили, щоб отримати рівну з усіма кількість ленінських «трюфелів, автомобілів, піаніно», передбачувано реальністю не стала на відміну від другої частини цитати Вишинського про всезагальний контроль і повне підпорядкування.

Співвідношення соціалістичного і буржуазного права розглядається з позиції згаданої концепції унікального «буржуазного права без буржуазії». Будь-яке право виражає волю панівного класу і підтримується примусовою силою держави. Соціалістичне право, як пише Петро Стучка, – це право перехідного періоду від капіталізму до комунізму.⁶¹ У ньому є класовість і примусовість, але особливого роду. Соціалістичне право не служить інструментом гноблення більшості (пролетаріат, селяни) меншістю (буржуазія), а класова воля пролетаріату втілена в ньому в інтересах всього народу. Хоча це все ще право формальної рівності і фактичної нерівності, проте в ньому, стверджує Андрій Вишинський, вже присутні елементи фактичної рівності: суспільна власність на засоби виробництва, якою кожен володіє в рівній мірі, принцип «хто не працює, той не їсть», рівні для всіх трудівників соціальні права на освіту, медицину, пенсійне забезпечення, допомога багатодітним сім'ям тощо.⁶² Вишинський підкреслював, що всі ці переваги надавали «радянська влада» та «радянська держава».⁶³ Таким чином, держава виступає оператором народного багатства (насправді – реальним власником) і розподільником суспільних благ, що зміцнює необхідний тоталітарному порядку патерналістський характер відносин держави з суспільством.

Вище я вже казав, що природу радянського права важко описати звичною мовою філософії права. На думку Дж. Патона, філософія радянського права – це не природне право, оскільки немає жодного граничного критерію, якому право завжди має відповідати.⁶⁴ Рене Давід, який досліджував правові системи СРСР та інших соціалістичних держав як частину юридичної карти світу, вбачав у радянській філософії права риси і позитивізму, і природного права, оскільки хоча право ототожнюється з законом, але сам законодавець пов'язаний реаліями матеріального і духовного порядку.⁶⁵ Радянські юристи (наприклад, Володимир Туманов) також заперечували зв'язок марксизму з природним правом.⁶⁶ Сергій Максимов зазначає, що інтерпретування марксистського праворозуміння як позитивістського є сильним спрощенням його методологічних позицій, оскільки марксизм виходить з нерозривності

⁶¹ Пётр Стучка, *Избранные произведения по марксистско-ленинской теории права* (Рига: Латвийская государственная пресса), 102

⁶² Vyshinsky, *Issues of Theory of State and Law*, 43.

⁶³ Ibid.

⁶⁴ Paton, "Soviet Legal Theory," 59.

⁶⁵ Rene David and John Brierley, *Major Legal Systems in the World Today: An Introduction to the Comparative Study of Law*, 2nd ed. (London: Stevens & Sons, 1978), 197–98.

⁶⁶ Владимир Туманов, *Буржуазная правовая идеология. К критике учений о праве* (Москва: Наука, 1971), 342–43.

сущого і належного і вбачає онтологічні підвалини права у суспільних, передусім економічних, відносинах, чим протиставляє себе юридичному позитивізму, що ототожнює право із законом. Водночас, вважає Максимов, марксизм протистоїть також і суб'єктивістським концепціям природного права, вважаючи, що «нормативність існує не стільки у свідомості суб'єкта, скільки випливає з властивостей соціальних відносин».⁶⁷

У 1920-х і на початку 1930-х рр. існувало кілька конкуруючих версій марксистського розуміння права. Євген Пашуканіс розвивав «обмінну теорію права». Первинною клітинкою правової тканини, де право здійснює реальний рух, виступає юридичне відношення обміну товарами між автономними формально рівними суб'єктами.⁶⁸ Тому право – це в першу чергу буржуазне право, де принцип формальної рівності (і фактичної нерівності), на якому заснований ринковий обмін, проявляється в найбільшій мірі. Якщо відносини склалися, то значить право виникло; якщо ж був виданий закон або декрет, але відповідних відносин на практиці не виникло, значить мала місце невдала спроба створити право. Отже, підсумовує Б'ярн Мелкевік, держава у Пашуканіса має монополію на прийняття правових норм,⁶⁹ але не має монополії на їхню розробку, оскільки виконання цього завдання в рівній мірі забезпечується за рахунок економіки, релігії, політики та звичаю.⁷⁰

Як систему суспільних відносин, які відповідають інтересам панівного класу і охороняються його організованою силою, розуміє право і Петро Стучка.⁷¹ Самі правові відносини Стучка визначає як конкретну форму права, а закони, в яких організована сила панівного класу (тобто в звичайних умовах держава) їх закріплює, – як абстрактну форму права. Абстрактна форма може співпадати з конкретною, а може розходитися з нею у вигляді, наприклад, застарілого закону, закону, що випереджає суспільний розвиток, чи закону, який не можна виконати. Ця розбіжність корегується на рівні тлумачення і застосування права, які завжди мають класовий характер: буржуазний суддя буде захищати інтереси панівного класу буржуазії, навіть коли закон охороняє феодальні порядки або захищає пролетаріат, а радянський суддя у всіх випадках невизначеності закону повинен виходити з інтересів пролетаріату і його влади, навіть якщо суспільні

⁶⁷ Сергей Максимов, *Правовая реальность. Опыт философского осмысления* (Харьков: Право, 2002), 64.

⁶⁸ Акт обміну – ключове поняття, за допомогою якого Пашуканіс характеризує будь-які право-відносини. Кримінальне право також побудоване на логіці обміну: злочинець «обмінює» свій злочин на власну свободу.

⁶⁹ Правова роль держави у Пашуканіса зводиться до регулювання через законодавство і правозастосовну практику відносин товарного обміну в інтересах пануючого класу. Під час загострення класових протиріч держава застосовує прямі класові репресії. Проте такі дії – сфера політичної доцільності, а не права (Евгений Пашуканис, *Избранные произведения по общей теории права и государства* (Москва: Наука Пресс, 1980), 168).

⁷⁰ Melkevik, *Marxisme et Philosophie de Droit: le Cas Pasukanis*, 67.

⁷¹ Стучка, *Революционная роль права и государства*, 9.

відносини все ще базуються на буржуазних інтересах.⁷² Таким чином, для розуміння правових норм потрібно звернути увагу як на право в книгах, так і на право у дії.

Близькі до Стучки погляди мав Яків Магази́нер, який розуміє під правом систему загальнообов'язкових норм, проте уточнює, що держава закріплює і охороняє ці норми в інтересах пануючого класу, а створюються ці норми самим суспільством. Магази́нер підкреслює, що норми, які ще не діють або вже не діють, не є правовими. Крім того, норми законів «перетворюються, переломлюються і проводяться в життя... практикою адміністративних і судових органів».⁷³

Інший авторитетний радянський юрист Михайло Рейснер з'єднує класовий підхід з психологічною теорією права Леона Петражицького. На думку Рейснера, кожен клас має свої уявлення про право, які можна назвати інтуїтивним класовим правом. «Загальне» право кожного суспільства – це компроміс окремих класових «прав», в якому сильною стороною є панівний клас. Цей компроміс закріплюється в законі – «слові, яке народжується від свого батька-влади і матері-права».⁷⁴

Ці теорії здаються соціологічними (або певним поєднанням соціологічних підходів та правового позитивізму), оскільки тут чинність права пов'язана не лише із встановленням норм права певним правовим авторитетом, а й з їхньою реальною дією у суспільстві. Соціологічні теорії права суперечать логіці тоталітарної системи, яка не готова визнати та прийняти будь-які системні обмеження її законодавчих повноважень та її права впливати на суспільство та змінювати його за допомогою правових засобів. Перспектива знайти право у реальній адміністративній та судовій практиці, а не в законодавчих актах, звичайно, здається спокусливою – це дає можливість державним чиновникам та суддям маніпулювати законами, виконуючи забаганки керівників держави чи партії. Але надання надто великої дискреційної сили рядовим «гвинтикам» державної машини суперечить тоталітарній меті концентрації та централізації влади. Замість того, щоб максимально слідувати волі законодавця, такі чиновники і судді, керуючись своєю правосвідомістю, отримали б фактично можливість створювати власні норми права.

Ближче до правового позитивізму був Микола Криленко, який акцентував увагу на примусовій силі правових норм. Для Криленка право – це все, що держава захищає як право, хоча він додає, що пролетаріат «може хоробро і безстрашно йти вперед і робити свою пролетарську справу, незважаючи та навіть всупереч... будь-яким формальним законам та незалежно від них».⁷⁵ Ця ідея влаштувала більшовиків до їхнього приходу до влади (на подібні аргументи Ленін спирався, обґрунтовуючи примусовий розпуск Всеросійських установчих зборів), оскільки дозволяла виправдати

⁷² Стучка, *Избранные произведения по марксистско-ленинской теории права*, 130–31, 172, 186–87.

⁷³ Яков Магази́нер, *Избранные труды по общей теории права* (Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2006), 68–70.

⁷⁴ Рейснер, *Право, наше право, чужое право, общее право*, 117, 130.

⁷⁵ Николай Крыленко, *Беседы о праве и государстве* (Москва: Красная Новь, 1924), 28, 119.

революцію та будь-які волюнтаристські заходи щодо захисту та зміцнення нової пролетарської держави. Водночас ця ідея навряд чи влаштувала більшовицьку державу, оскільки вона дозволяла виправдати також і заколот вже проти самих більшовиків.

Більше того, тоталітарна система загалом погано сумісна з дискусіями про природу права. Будь-яка незгода і розбіжність поглядів, будь-які філософські школи, фракції чи партії, будь-які протистояння ідей заохочують плюралізм думок, що шкодить соціальній мобілізованості та лояльності до держави. Ісає Берлін писав, що саме тому, отримавши усю повноту влади, Сталін припинив усі ідеологічні дискусії, оголосивши перемогу тієї чи іншої (часто випадково обраної) школи.⁷⁶ Підходи до природи права уніфікуються Андрієм Вишинським наприкінці 1930-х рр.⁷⁷ Він визначив право таким чином:

Право – це сукупність правил поведінки, що виражають волю панівного класу, встановлених в законодавчому порядку, а також звичаїв і правил співжиття, санкціонованих державною владою з метою охорони, закріплення і розвитку суспільних відносин і порядків, вигідних і бажаних для панівного класу.⁷⁸

Це визначення може здатися природно-правовим, оскільки, на перший погляд, легітимність права пов'язана з його відповідністю позаправовому критерію – класовій волі. Саме це робить правову норму правовою. Однак будь-яка концепція природного права передбачає (1) відмінність між природним і позитивним правом і (2) вирішення питання, що робити, якщо друге не відповідає першому (наприклад, формула Радбруха, конституційний контроль, *contra legem* тощо). У Вишинського ж норми права завжди виражають волю пануючого класу і завжди закріплені або санкціоновані державою. Іншими словами, позитивне право завжди відповідає природному, а держава – це єдиний «транслятор» волі панівного класу, яку він і «дарує за указом указ». Поза державою і тим більше всупереч державі воля й інтереси панівного класу не можуть бути артикульовані, адже радянська держава – перша у світі держава, де перемогла пролетарська революція і запанувала соціальна справедливість. Більш того, держава, цілком у дусі її месіанської ролі, краще знає цю волю, ніж сам панівний клас, і тому уповноважена закріплювати норми, що відображають не дійсну класову волю, а те, що йому буде вигідно в майбутньому «в цілях... розвитку суспільних відносин... вигідних панівному класу». І, що цілком логічно, концепція Вишинського не передбачає жодних

⁷⁶ Isaiah Berlin, "The Silence in Russian Culture," *Foreign Affairs* 36, no. 1 (1957): 13.

⁷⁷ Ці дебати закінчилися у буквальному сенсі. Стучка і Рейснер померли. Дочка Рейснера була близькою до Льва Троцького, тож щодо його долі, якби він дожив до 1930-х років, немає особливих сумнівів. Пашуканіса, деяких його послідовників та Криленка розстріляли як «ворогів народу». Тут примітно, що трагічний кінець життя Пашуканіса не згадується у збірці його творів, опублікованих в СРСР у 1980-х роках, хоча цей факт не був секретом навіть за кордоном. Лон Фуллер згадував цей факт у своїй статті 1948 р. (Lon Fuller, "Pashukanis and Vyshinsky: A Study in Development of Marxian Legal Theory," *Michigan Law Review* 47, no. 8 (1949): 1159).

⁷⁸ Vyshinsky, *Issues of Theory of State and Law*, 83.

інститутів, здатних, кажучи мовою Густава Радбруха, віддати перевагу «надзаконному праву» перед «законним неправим». Навпаки, деякі радянські юристи доводили, що оскільки в радянському суспільстві немає антагонізму держави і людини, а значить і немає суперечок між державою і приватними особами, отже, і немає необхідності в інституті судового перегляду адміністративних актів (мова про індивідуальні рішення, але думка про перегляд нормативних актів у зв'язку з цим ще більш абсурдна).⁷⁹

Проте Вишинський, всупереч думкам багатьох, і не чистий позитивіст. Легітимація права в позитивізмі повинна ґрунтуватися на внутрішньому для правової системи критерії (волі суверена у Остіна, *Grundnorm* у Кельзена, правилі визнання у Харта тощо). Панівний клас, його воля і вигоди, що двічі згадуються у визначенні Вишинського, таким критерієм не є. Однак саме таке з'єднання законодавчої волі держави і волі панівного класу, ексклюзивним виразником якої є сама держава, дозволяє обґрунтувати ключовий принцип радянського права – так звану «соціалістичну законність», тобто неухильне виконання норм закону всіма суб'єктами права за винятком самої держави, яка, виходячи з політичних цілей і посилаючись на волю і вигоди панівного класу, може від цих норм відступати, ігноруючи їх або довільно змінюючи.

Філософія права Вишинського спрощує і копіює (або пародіює) релігійне обґрунтування права. Держава як оракул класової волі і єдиний творець права виступає в ролі юридичного бога. Як грізний Бог зі Старого Завіту вона «укладає завіт» (Бут., 17:1-2) з обраним радянським народом – єдиним народом, який перейшов на новий, соціалістичний щабель розвитку, і вимагає виконання його заповідей в обмін на досягнення особливої мети – перехід до комунізму. Їхня взаємна лояльність заснована не на юридичних конструкціях, а на комуністичній ідеї, так само як взаємна лояльність нацистської держави і народу у Карла Шмітта заснована на етнічній ідентичності.⁸⁰ Держава карає народ або окремих людей, коли ті відступають від її заповідей, тобто не тільки порушують якісь правила, але і проявляють політичну нелояльність. При чому сама держава в цьому завіті пов'язана саме згаданою метою, а не правовими нормами або принципами.

Як я вже говорив, це не означає, що норми права завжди застосовуються свавільно. Більш того, в низці сфер (приватне право, дрібні правопорушення, не політичні злочини) може забезпечуватися досить високий рівень законності, тобто дотримання встановлених норм права, які, втім, далеко не завжди відповідають верховенству права. Лешек Колаковський перебільшує, говорячи, що радянського права не існувало, адже воно не захищало людей від держави.⁸¹ Радянське право могло захистити індивіда від держави там, де сама держава це дозволяла. Наприклад, несправедливо звільнений

⁷⁹ Сергей Абрамов, "В советском праве не может быть административного иска," *Социалистическая законность*, no. 1 (Март 1947): 8–10.

⁸⁰ Schmitt, *State, Movement, People: The Triadic Structure of the Political Unity*, 48.

⁸¹ Leszek Kolakowski, *My Correct Views on Everything* (South Bend, Ind.: St. Augustine's Press, 2005), 32.

з державного заводу працівник мав шанси бути поновленим на роботі, подавши позов до суду, звернувшись до профільного міністерства або навіть написавши скаргу в місцевий підрозділ КППС. Однак працівник, звільнений через те, що розповів політичний анекдот, або студент, якого виключено з університету через участь в дисидентському русі, таких шансів зазвичай не мав, незалежно від формальної причини звільнення. У будь-який момент держава могла проігнорувати будь-яку юридичну процедуру, правило чи принцип, якщо йшлося про індивідів, соціальні чи етнічні групи, які кваліфікувалися як «зрадники», «вороги народу», «дисиденти», оскільки політичні цілі важили більше, ніж будь-які правила або принципи. Це саме той випадок, коли право обертається на терор:

Якщо ж не послухаєте Мене і не будете виконувати всіх заповідей цих, і якщо знехтуєте Мої постанови, і якщо душа ваша зневажить Мої закони, так що ви не будете виконувати заповідей Моїх, порушивши завіт Мій, – то і Я зроблю з вами це: пошлю на вас жах, чахлість і гарячку, від яких стомляться очі і змучиться душа, і будете сіяти насіння ваше марно, і вороги ваші з'їдять його (Лев. 26:15-17).

І звичайно, філософія права Вишинського з гіперболізованою роллю держави і політики нескінченно далека від уявлень самого Маркса, для якого «безсилля політики» (Карл Поппер⁸²) і права перед економікою були очевидною істиною. У «Державі і революції» Ленін дорікає своїм політичним опонентам, що вони перетворюють Маркса в «безпечну ікону».⁸³ Однак це саме те, у що Маркс був перетворений сталінською системою, частиною якої і був Андрій Вишинський, і як теоретик, і як практик.

Підхід Вишинського домінував до смерті Сталіна, після чого був частково відкинтий в рамках десталінізації правової науки. Надалі деякі радянські філософи і теоретики права, зберігаючи зовнішню відданість дихотомії «базис – надбудова», класовій природі права і уявленню про право як про сукупність примусових правил, намагалися зробити цю концепцію права менш політизованою і етатистською, юридизуючи державу (наприклад, через обов'язок неухильного дотримання юридичних процедур органами влади) і включаючи в поняття права крім правових норм правові відносини, правову свідомість та інші явища.

В кінці 1970-х рр. найпрестижніший радянський юридичний журнал «Радянська держава і право» проводив одну зі своїх дискусій про праворозуміння, в якій взяла участь багато відомих радянських вчених. Усі учасники дискусії цитували Маркса, Енгельса, Леніна, Леоніда Брежнєва, постанови з'їздів КППС, що не заважало їм відстоювати різні підходи до визначення права: право як закон, право як воля держави, право як явище, яке не зводиться до позитивного права, розмежування юридичного і соціального права тощо. Хоча ці дебати позиціонувалися як повернення

⁸² Popper, *Open Society and Its Enemies, Vol. II: The High Tide of Prophecy: Hegel, Marx, and the Aftermath*, 119.

⁸³ Lenin, *The Proletarian Revolution and the Renegade Kautsky*, 5.

до «правильного марксизму», їх учасники навряд чи були переконаними марксистами. Як і Біблія в англійському парламенті середини XVII ст., роздуми про відмирання права в науці пізнього СРСР могли викликати хіба що посмішку. Радше вчені просто шукали компроміс між своїми уявленнями про право і символом віри радянського права, відійти від якого вони не могли.

Наприклад, Лев Явич писав, що право не лише підпорядковує людей умовам виробництва й обміну, але й є способом активізації їхньої творчості.⁸⁴ Для Явича право, безумовно, визначалося економічною системою суспільства та класовими відносинами, але також і слугувало гарантією певного обсягу індивідуальної свободи, навіть в умовах феодального чи буржуазного права. Цей методологічний «фокус», як і процес певної юридизації радянської держави, були одними з багатьох проявів поступового ідеологічного ослаблення радянської політичної релігії.

Опосередковано це можна підтвердити кількома простими прикладами. Один з учасників дискусії у «Радянській державі і праві» – блискучий радянський фахівець з цивільного та римського права Олімпіад Іоффе на початку 1980-х рр. був позбавлений кафедри і професорського звання за те, що дозволив своїй дочці емігрувати до Ізраїлю (без цього дозволу вона не змогла б поїхати). Після цього Іоффе емігрував в США, де ще довго працював професором в різних американських університетах, включаючи Гарвардський університет. Його роботи американського періоду наповнені досить точною оцінкою стану радянської юридичної науки і далекі про відтворення марксистських догм. Те саме можна сказати і про наукову долю багатьох інших учасників тієї дискусії у «Радянській державі і праві» після розпаду СРСР в 1991 р. На хвилі плюралізації юридичної науки хтось став прихильником природного права, хтось – юридичного позитивізму, і більша частина ідей радянського права – відмирання права, класовий підхід або ідея про базис і надбудову – перестали грати в їхніх дослідженнях хоч якусь серйозну роль

IV. Вплив на правову систему

Право – це не тільки і не стільки філософія й інтелектуальні спекуляції, скільки норми, принципи, доктрини, процедури і відносини. Тому тут я хочу показати, що ідеї, що випливають з символу віри радянського права, впливали на юридичну практику. Для цього я виокремлю три ознаки радянського права (унікальність, публічність, політизованість) та одну з його засадничих доктрин (соціалістична законність), що випливають з описаного вище символу віри, і покажу, як та якою мірою кожна з цих концепцій впливала на радянську правову систему або її окремі елементи: законодавство, правозастосування, тлумачення права, юридичну науку тощо.

Унікальність. Радянське право, як вважалося, радикально відрізняється від права буржуазних (капіталістичних) країн. Ця відмінність має історичний вимір (тобто

⁸⁴ Лев Явич, *Суцність права* (Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1985), 10.

радянське право проголошувалося відмінним від права Російської імперії) і географічний вимір (відмінність від правових систем країн Західного світу). У зв'язку з цим західними компаративістами використовувався термін «соціалістична правова сім'я»⁸⁵ або «сім'я соціалістичного права»,⁸⁶ підкреслюючи відмінності права СРСР, а після Другої світової війни й інших соціалістичних держав, від сімей континентального і загального права. З політичного боку теза про унікальність була важлива для критики західного права і західних правових цінностей (верховенства права та правової держави, демократії, поділу влади, судового контролю тощо). Правова держава називалася міражем, які прийшли на заміну релігійній ідеології,⁸⁷ верховенство права оголошувалося культом,⁸⁸ а права людини – правами для багатих. Одночасно з цим радянська наука пропонувала доктрину «справді» правової держави, соціалістичної демократії, де селянин з віддаленого колгоспу може стати депутатом парламенту і формально брати участь у законодавчій роботі, а всіх суддів (знову ж таки формально) обирають, і доктрину прав людини, що виводилися з його «соціальної природи»,⁸⁹ тобто приналежності до соціалістичного політичного й економічного порядку. У певному сенсі аргументацію радянських юристів можна порівняти з релігійним дискурсом про права людини, в якому використовуються ті самі базові категорії, що і в секулярному дискурсі (гідність, свобода, рівність), однак цим категоріям надається інше значення. (Наприклад, гідність у релігійних концепціях, як показує Аарон Барак, зв'язується з богоподібністю людини⁹⁰ і, як наслідок, її здатністю, як *Imago Dei*, слідувати вимогам (релігійно обґрунтованої) моралі. Тому грішник і добродісна людина мають різну гідність, на відміну від ліберального дискурсу, де законслухняний громадянин і злочинець, вірний чоловік і подружній зрадник, відданий віруючий й атеїст користуються однаковими гарантіями від посягань на їхню гідність.)

Насправді ж і в історичному, і в географічному сенсі можна говорити лише про відносну унікальність радянського права. Хоча Ленін писав, що суддею може бути будь-хто,⁹¹ а Петро Стучка, колишній Народний комісар юстиції РРФСР, радив суддям після скасування усього імперського законодавства керуватися класовою свідомістю, досить швидко радянський уряд зробив вибір на користь писаного, кодифікованого,

⁸⁵ Konrad Zweigert and Hein Kötz, *Introduction to Comparative Law*, 2nd ed. Vol. 2: *The Framework* (Oxford: Clarendon, 1987), 296–358.

⁸⁶ Rene David and John Brierley, *Major Legal Systems in the World Today: An Introduction to the Comparative Study of Law*, 25.

⁸⁷ Пашуканис, *Избранные произведения по общей теории права и государства* (Москва: Наука Пресс, 1980), 113.

⁸⁸ Туманов, *Буржуазная правовая идеология. К критике учений о праве*, 68.

⁸⁹ Там само, 346.

⁹⁰ Aharon Barack, *Dignity: The Constitutional Value and the Constitutional Right* (Cambridge: Cambridge University Press, 2015), 18–23.

⁹¹ Piers Beirne and Alan Hunt, "Law and the Constitution of Soviet Society: The Case of Comrade Lenin," *Law & Society Review* 22, no. 3 (1988): 74.

створеного професіоналами для застосування професійними чиновниками і юристами права. У цьому сенсі право СРСР мало спільні риси і з правом пізньої Російської імперії («Це більше ніж радянське право, це російське право, укорінене в російській історії», – писав один з учнів Петражицького Микола Тімашев⁹²), і з правом країн континентальної Європи. Це особливо відчувалося в приватному праві, де було багато інститутів, ідентичних або близьких до буржуазного права (купівля-продаж, яка, говорив Петро Стучка, ніколи не стане соціалістичною, деякі інші контракти, відшкодування шкоди, взаємні права подружжя тощо). Олімпіад Іоффе вказував на вплив римського права на радянське цивільне право,⁹³ що також зближувало його з континентальними правовими системами.

Водночас низка інститутів, процедур і доктрин радянського права, дійсно, були оригінальними, зумовленими особливостями радянського ладу та ідеями і цілями радянського комунізму. Я буду говорити про них, характеризуючи публічність і політизованість радянського права і соціалістичну законність.

Публічність радянського права, під якою я розумію надмірне розширення публічно-правового регулювання і домінування публічного права над приватним, – це наслідок прагнення будь-якої тоталітарної системи до тотальної публічності і централізованості регулювання, проникнення у приватне життя індивідів та його максимально можливе унормування, що важливо для забезпечення системного контролю над суспільним життям. Ленін писав: «Ми нічого приватного не визнаємо, для нас все у галузі господарства є публічно-правове, а не приватне».⁹⁴ Тому на рівні доктрини до прийнятого в континентальному праві поділу права на приватне і публічне в радянській науці зберігалось негативне ставлення.

У конституційному й адміністративному праві публічність проявлялась у принципі централізації, тобто суворому підпорядкуванні нижчих державних і партійних органів вищим, формальності радянського федералізму, де уряди союзних республік були просто ще одним щаблем, місцевим підрозділом федерального уряду, і запереченні поділу влади. У цивільному, трудовому, сімейному праві публічність зумовлювала непропорційне втручання в приватну сферу суспільних відносин. Наприклад, все, що стосувалося господарських відносин за участю держави, відносилось радше до адміністративного, ніж до цивільного права. Окремо варто згадати про концепцію «особистої власності» на засоби споживання, яка протиставлялася скасованій в СРСР «приватній власності» на засоби виробництва (можна було придбати автомобіль, щоб поїхати на курорт, але не можна було купити механізовані засоби для збору врожаю на продаж). Сімейне право не визнавало сімейних відносин, якщо шлюб не був зареєстрований державою. У трудовому праві держава суттєво обмежувала умови трудових договорів, про які наймач і працівник могли домовитися між собою (розмір

⁹² Nikolay Timashev, "Is Soviet Law a Challenge to American Law?" *Fordham Law Review* (1950): 182.

⁹³ Olympiad Ioffe, "Soviet Law and Roman Law," *Buffalo University Law Review* (1982).

⁹⁴ Lenin, *Complete Works Collection*, 396.

оплати, графік роботи, індивідуальні вимоги і привілеї працівника тощо).⁹⁵ Крім того, сама праця була конституційним обов'язком, а не правом. І працюю, за деякими винятками, не вважалася робота на себе. На тих, хто був здатний працювати, але не працював, могли накладатися адміністративні та кримінальні санкції. Публічність права також означала, що державні інтереси мають пріоритет щодо приватних інтересів у сенсі їхньої охорони засобами юридичної відповідальності. Так, наприклад, крадіжка державної власності каралася суворіше, ніж крадіжка приватної власності. Згідно з відомим Указом Ради народних комісарів від 7 серпня 1932 р. особа, яка викрала колгоспне майно будь-якої цінності, може бути засуджена до смертної кари.

Політизованість, тобто домінування політики (і, як наслідок, необмеженого державного свавілля) над правом, проявлялась у декількох аспектах.

По-перше, право, як і держава, офіційно мало ціллю захист комуністичної ідеології. У ст. 6 Конституції СРСР 1977 р. згадувалися марксистсько-ленінське вчення як основа суспільного розвитку і Комуністична партія СРСР як «керівна і спрямовуюча сила радянського суспільства». Існує спокуса порівняти комуністичну партію зі свого роду марксистською «церквою». Однак церква завжди є окремою організацією зі своїми політичними інтересами, навіть коли мова йде про візантійську симфонію з державою. Партія, особливо після сталінських чисток, була частиною величезної державної машини, яка не мала і не могла мати ніяких окремих від держави цілей і інтересів. Глава КПРС був також фактичним, а іноді й юридичним главою радянської держави. Тому згадана стаття Конституції СРСР насправді говорить не про роль партії як суспільного інституту, а про обов'язкову ідеологію, підтримувану засобами державного примусу, і про вимогу до населення бути лояльним до цієї ідеології та її інституційного втілення – радянської держави.

По-друге, політика, тобто все, що стосувалося держави, могло бути виведено зі сфери звичайного правового регулювання. У найбільш жорсткому варіанті це проявилось у період сталінських репресій, коли правова оболонка санкціонувала терор, розгорнутий проти політичних опонентів, окремих груп населення, народу в цілому. Для цього кримінальні кодекси та спеціальні закони встановлювали максимально широкі і невизначені склади політичних злочинів (наприклад, участь в антирадянській організації або антирадянська агітація). Однак і після смерті Сталіна закони і суди могли виступати засобом боротьби з інакомисленням (процеси проти дисидентів). Подібні суди були лайт-версією сталінських показових судів. Вони найчастіше не припускали активного самовикриття з боку підсудних і не закінчувалися вимогою розстріляти підсудних «як скажених собак», проте їх результат був відомий заздалегідь, що добре розуміли суддя, прокурор, адвокат і сам підсудний. Крім судів застосовувалися й інші юридичні інструменти репресій: звільнення з роботи, заслання,

⁹⁵ Водночас варто відмітити, що посилення публічно-правових засад регулювання трудових відносин відбувається у XX ст. і в Європі, хоча там це має на меті, передусім, захистити працівників від сваволі роботодавців.

примусове психіатричне лікування, висилка з СРСР і позбавлення громадянства тощо. Конкретне покарання, яке застосовувалося до «винної» особи, визначалося також скоріше політичними міркуваннями, а не юридичними аргументами. Як правило, більш відомі широкому загалу люди каралися легше, ніж менш відомі.

Тут важливо розуміти, що політичний фактор міг визначати не лише долю реальних або уявних опонентів влади. Політика могла бути причиною перегляду судового рішення або додання кримінальному закону зворотної сили і в неpolітичних справах. Відомі справа Рокотова – Файбішенко – Яковлева, в якій на вимогу Микити Хрушова декілька разів змінювався у бік посилення кримінальний закон з наданням цим змінам зворотної сили і переглядалися вироки підсудним, що у підсумку призвело до їхнього розстрілу, є одним із найяскравіших прикладів політизації права у справі, не пов'язаній з безпосередньою загрозою політичному режимові.

По-третє, політизованість права виключала існування будь-яких абсолютних правових обмежень державної влади, таких як права людини. Будь-які права були політичними в тому сенсі, що індивіди ними володіли як лояльні радянські громадяни. І тому, як я писав вище, політичних прав протестувати проти держави або конкурентних виборів в СРСР не існувало, оскільки вони були проявом нелояльності, тобто запереченням самих себе.

По-четверте, політична лояльність була умовою доступу до більшості юридичних професій. Уже згадувалося, що професора права, так само як голову суду або прокурора регіону було важко уявити без партійного квитка в кишені. Юристом міг бути і безпартійний, але успішна юридична кар'єра майже завжди вимагала вступу в партію. Натомість політична нелояльність цю кар'єру майже завжди виключала.

Соціалістична законність. Строго кажучи, радянське право починається не з ідеї законності, а з ідеї революційної (класової) правосвідомості. В умовах, коли закони Російської імперії були вже скасовані, а закони нової радянської держави ще не створені, судді і чиновники мали розглядати індивідуальні справи, виходячи з політичної доцільності, спираючись на свої (або партійні) уявлення про те, що добре для пролетарської революції і радянської влади, а що ні. Якщо довести цю думку до логічної межі, то отримаємо орвелівський світ повної правової невизначеності, де немає ніяких чітких правових процедур і термінів, так само як і немає писаних джерел права, в тому числі і тих, що визначають юридичну відповідальність.

Як я вже писав, регулювання за допомогою класової свідомості здається привабливим і зручним для тоталітарної системи. Однак така правова система розмиає владу між усіма чиновниками і суддями, які щодня творять право. (І творять вони різне право, адже їх класова свідомість не може бути ідентичною, тобто виникає ефект множинності правових систем, як це називав Г. Харт.⁹⁶) Вони всі (чиновники і судді) стають нормотворчими авторитетами, що суперечить централізації влади як важливій меті тоталітарної політичної системи. Тому радянський уряд створив величезну кількість

⁹⁶ Hart, *Concept of Law*, 25.

указів, інструкцій та наказів, що формально обмежували довільну владу посадових осіб та органів. Метою режиму було не надавати чиновникам можливість необмеженого розсуду, а дозволити їм ігнорувати правові норми під час переслідування політичних опонентів чи використання примусової праці ув'язнених, з тим щоб, коли необхідно, держава могла покарати цих чиновників за їхнє свавілля.

Відмінність соціалістичної законності від законності як складової верховенства права полягає в тому, що в доктрині верховенства права законність збалансована з іншими принципами (правами людини, правовою визначеністю, поділом влади, належного процедури, адміністративною юстицією і т. ін.), що забезпечує певну якість закону і підпорядковує закону саму державу. Соціалістична законність підпорядковує волі держави приватних осіб, а сама держава здатна вибирати, коли потрібно дотримуватися встановлених правил, а коли «інтереси панівного класу», тобто самої держави, вимагають від цих правил відступити. У такому вигляді підпорядкування закону стає самоціллю, а не виправдується більш сильними принципами (правами людини, наприклад). У цю логіку цілком вписується, наприклад, те, що СРСР визнав нікчемними абсолютно всі юридичні акти, вчинені в період окупації частини його території нацистами, хоча розумність вимагала би визнати чинність тих актів, які безпосередньо не стосувалися функціонування нацистського режиму (наприклад, шлюби).

Соціалістична законність максимально обмежувала кількість правомірних ситуацій, коли індивід може діяти всупереч загальній нормі закону. Зокрема, радянське кримінальне право СРСР допускало застосування необхідної оборони, тобто насильства для захисту своїх прав або прав третьої особи, тільки коли немає можливості сховатися або звернутися за допомогою до правоохоронних органів. Це означало, що якщо вас намагаються вбити у темному кутку, а ви у відповідь вбиваєте нападника чи завдаєте йому серйозної шкоди, а за рогом стоїть міліціонер, або ви є професійним бігуном, то, цілком можливо, має місце перевищення необхідної оборони. Можна припустити, що водієві Алісі, яка у відомому прикладі Ентоні Д'Амато порушила правила дорожнього руху, щоб не збити дитину, також довелося б довго пояснювати свої дії працівникам міліції. У цивільному праві закон завжди превалує над договором, як формою автономної нормотворчості. Договірне регулювання, відмінне від закону, було можливе тільки там, де закон це прямо дозволяє (в сучасному цивільному праві України діє протилежний принцип). У сімейному праві СРСР договірне регулювання взагалі не застосовувалося, права і обов'язки подружжя визначалися тільки законом.

Висновки

Так склалося, що Андрія Вишинського і мене відділяє одне рукостискання (чи інша форма вітання). Я почав цю статтю з описання складнощів, з якими стикнувся мій науковий керівник при захисті своєї дисертації на початку 1950-х. Незадовго до

пригоди з дисертацією він брав участь у конференції в Інституті держави і права АН СРСР, де Вишинський був доповідачем.

Сьогодні конституції всіх пострадянських держав наповнені доверху положеннями про верховенство права та підзвітність уряду перед індивідами. У кожній з цих конституцій ми можемо знайти розлогий каталог прав людини та всіх тих принципів, на яких ґрунтуються стабільні ліберальні демократії – поділ влади, конституційний та судовий перегляд, *due process*. Однак на основі цих риторично схожих конституцій діє низка дуже різних політичних режимів, починаючи від жорстких автократій в Центральній Азії і закінчуючи балтійськими демократіями, що живуть у парадигмі Європейського Союзу.

Безумовно, такий стан речей зумовлений багатьма економічними, політичними, історичними і духовними факторами, яким присвячено велику кількість книжок і статей. Мене ж тут цікавить легкість, з якою пострадянські суспільства підходять до своїх конституцій, трактуючи власні відносно нові засадничі політико-правові документи так, ніби вони є просто деклараціями чи обов'язковими, але не дуже практично значущими атрибутами всіх незалежних держав.

Таке ставлення до конституції відсилає нас до первинного елементу радянської правової традиції – політизації права; підпорядкованість правової системи політиці зберігається і в пострадянських суспільствах. Якщо після розпаду СРСР політична кон'юнктура чи підтримка західних країн вимагали прийняття ліберальних конституцій, то чому б цього не зробити? Але якщо ліберальне ставлення до моралі або до фундаментальних прав, або обов'язку дотримуватися правової процедури не відповідає нашим соціальним потребам або нашим суспільним цілям, то чому б не ігнорувати їх?

Справжнє прощання з радянською правовою традицією відбудеться лише тоді, коли право набуде незалежної від політики цінності, тобто коли право більше не буде пов'язане з політикою відносинами підпорядкування. Це можна уявити як рух від теології до філософії права. Я не закликаю до такого собі «юридичного Просвітництва», тобто повного звільнення правової системи від емоційних та трансцендентних по відношенню до самого права підстав. Як і всі цінності, юридичні цінності, особливо права людини, завжди несуть елемент емоційної прихильності. Можливо, саме в цьому сенсі Отфрід Ґьофе стверджує, що права людини становлять сучасну громадянську релігію.⁹⁷ Я лише кажу про те, що право не має розглядатися лише як засіб виконання політичних рішень і предмет політичних маніпуляцій.

Лише в такому випадку можна розраховувати на розрив із радянською політичною релігією, яка дозволяла державі бути зв'язаною правовими нормами і принципами лише в тій мірі, в якій держава вважала це за потрібне для виконання її функції про-сування суспільства у напрямку дивного нового світу.

© Д. Вовк, 2020

⁹⁷ Stefan Gosepath and Georg Lohman, *Philosophy of Human Rights* (Kyiv: "Nika-Centre" Publishing House, 2008), 32.

Bibliography

- Abramov, Sergey. "There Cannot Be Administrative Lawsuit in Soviet Law." *Soczialisticheskaya zakonnost'*, no. 3 (March 1947): 8–10 (in Russian).
- Arendt, Hannah. *Origins of Totalitarianism*. New York: Schocken Books, 2004.
- Baehr, Peter, and Hannah Arendt. *Totalitarianism and the Social Sciences*. New York: Stanford University Press, 2010.
- Barack, Aharon. *Dignity: The Constitutional Value and the Constitutional Right*. Cambridge: Cambridge University Press, 2015.
- Beirne, Piers, and Alan Hunt. "Law and the Constitution of Soviet Society: The Case of Comrade Lenin." *Law & Society Review* 22, no. 3 (1988): 575–614.
- Berlin, Isaiah. "The Silence in Russian Culture." *Foreign Affairs* 36, no. 1 (1957): 1–24.
- Berman, Harold J. "Soviet Law and Government." *Modern Law Review* 21, no. 1 (January 1958): 9–26.
- Berman, Harold J. "Soviet Justice and Soviet Tyranny." *Columbia Law Review* 55, no. 6 (June 1955): 795–807.
- David, Rene, and John E. C. Brierley. *Major Legal Systems in the World Today: An Introduction to the Comparative Study of Law*. 2nd ed. London: Stevens & Sons, 1978.
- Engels, Friedrich. *The Origin of the Family, Private Property, and the State: In the Light of the Researches of Lewis H. Morgan*. New York: International Publishers, 1972.
- Fine, Bob. *Democracy and the Rule of Law: Marx's Critique of the Legal Form*. New Jersey: Blackburn Press, 2002.
- Fuller, Lon L. "Pashukanis and Vyshinsky: A Study in Development of Marxian Legal Theory." *Michigan Law Review* 47, no. 8 (1949): 1157–66.
- Gentile, Emilio. *Politics as Religion*. New Jersey: Princeton University Press, 2006.
- Gosepath, Stefan, and Georg Lohman. *Philosophy of Human Rights*. Translated from German. Kyiv: "Nika-Centre" Publishing House, 2008 (in Ukrainian).
- Gregor, A. James. *Totalitarianism and Political Religion: An Intellectual History*. Redwood City: Stanford University Press, 2012.
- Guins, George Constantine. *Soviet Law and Soviet Society*. The Hague: M. Nijhoff, 1959.
- Hart, Herbert. *Concept of Law*. 3d ed. Oxford: Oxford University Press, 2012.
- Hart, Herbert. "Separation of Law and Morals." *Harvard Law Review* 71, no. 4 (February 1958): 593–629.
- Ioffe, Olympiad. "Soviet Law and Roman Law." *Buffalo University Law Review* (1982): 701–25.
- Ioffe, Olympiad. *Soviet Law and Soviet Reality*. Dordrecht; Boston: M. Nijhoff Publishers; Hingham, MA, USA: Kluwer Academic Publishers, 1985.
- Kolakowski, Leszek. *My Correct Views on Everything*. South Bend, Ind.: St. Augustine's Press, 2005.
- Krylenko, Nikolay. *Talks on Law and State*. Moscow: Krasnaya Nov, 1924 (in Russian).
- Lenin, Vladimir. *On Religion*. Translated from Russian. Moscow: Progress Publishers, 1969.
- Lenin, Vladimir. *Complete Works Collection*. 5-ed. Vol. 44. Moscow: Political Literature Publishing House, 1970 (in Russian).

- Lenin, Vladimir. *The Proletarian Revolution and the Renegade Kautsky*. Moscow: Foreign Languages Publishing House, 1952.
- Lenin, Vladimir. *State and Revolution*. New York: International Publishers, 1932.
- Lippmann, Walter. *Public Philosophy*. New Brunswick: Transaction Publishers, 1989.
- Lloyd, Dennis. *The Idea of Law*. London: Penguin Books, 1952.
- Magaziner, Yakov. *Selected Works on General Theory of Law*. Saint-Petersburg: Legal Centre Press, 2006 (in Russian).
- Maksymov, Sergey. *Legal Reality: The Experience of Philosophical Reflection*. Kharkov: Pravo, 2002 (in Russian).
- Marx, Karl. *Critique of Hegel's 'Philosophy of Right'*. Translated from German. Cambridge: Cambridge University Press, 1970.
- Marx, Karl. "The Eighteenth Brumaire of Louis Bonaparte." In *Later Political Writings*, 31–127. Cambridge: Cambridge University Press, 1996.
- Marx, Karl. "Critique of the Gotha Programme." In *Later Political Writings*, 208–26. Cambridge: Cambridge University Press, 1996.
- Marx, Karl, and Friedrich Engels. *The Communist Manifesto*. London: Penguin Books, 1985.
- Mchedlov, Mikhail. *Religion and the Present*. Moscow: Gospolitizdat, 1982 (in Russian).
- Melkevik, Bjarne. *Marxisme et Philosophie de Droit: le Cas Pasukanis*. Paris: Buenos Books International, 2010.
- Paton, G. W. "Soviet Legal Theory." *Res Judicatae*, no. 58 (1947): 58–68.
- Pashukanis, Evgeny. *Collected Works on General Theory of Law and State*. Moscow: Nauka Press, 1980 (in Russian).
- Popper, Karl R. *Open Society and Its Enemies, Vol. II: The High Tide of Prophecy: Hegel, Marx, and the Aftermath*. Princeton: Princeton University Press, 1963.
- Radbruch, Gustav. "Statutory Lawlessness and Supra-statutory Law." *Problemy' filosofiyi prava*, vol. II (2004): 83–94 (in Ukrainian).
- Reysner, Mikhail. *Our Law, Foreign Law, Common Law*. Leningrad, 1925 (in Russian).
- Ricoeur, Paul. *Lectures on Ideology and Utopia*. New York: Columbia University Press, 1986.
- Schmitt, Carl. *State, Movement, People: The Triadic Structure of the Political Unity*. Corvallis: Plutarch Press, 2001.
- Schumpeter, Joseph A. *Capitalism, Socialism and Democracy*. London and New York: Routledge, 2006.
- Shuman, Samuel I. "Soviet Legality as Revealed by Soviet Jurisprudence." *Wayne Law Review*, no. 2 (Spring 1959): 209–25.
- Stalin, Joseph. *Leninism: Selected Writings*. New York: International Publishers, 1942.
- Stout, Jeffrey. *Democracy and Tradition*. Princeton: Princeton University Press, 2004.
- Strauss, Leo. "Three Waves of Modernity." In *Introduction to Political Philosophy*. Detroit: Wayne State University Press, 1989.
- Strogovich, Mikhail. *Nature of Soviet Criminal Procedure and Principle of Adversary*. Moscow: Law Press of People's Commissariat of Justice of the USSR, 1939 (in Russian).
- Stuchka, Pyotr. *Works on Marxism-Leninism Theory of Law*. Riga: Latvian State Press, 1964 (in Russian).

- Stuchka, Pyotr. *State and Civil Law*. Moscow: Krasny Pechatnik, 1924 (in Russian).
- Stuchka, Pyotr. *Revolutionary Role of Law and State*. Moscow: Soviet Legislation Press, 1932 (in Russian).
- Studenikina, M. S. *State Control in the Sphere of Governance*. Moscow: Uridicheskaya literatura, 1974 (in Russian).
- Timasheff, Nikolay. "Is Soviet Law a Challenge to American Law?" *Fordham Law Review* (1950): 182–91.
- Trotsky, Leon. *Terrorism and Communism. A Reply to Karl Kautsky*. The University of Michigan Press, 1961.
- Tumanov, Vladimir. *Bourgeois Legal Ideology. Critique of Theories of Law*. Moscow: Nauka, 1971 (in Russian).
- Vyshinsky, Andrey. *Issues of Theory of State and Law*. Moscow: State Publishing of Law Literature, 1948.
- Vyshinsky, Andrey. *Trial Speeches*. Moscow, 1938 (in Russian).
- Vyshinsky, Andrey. *The Teachings of Lenin and Stalin on Proletarian Revolution and the State*. Translated from Russian. London: Soviet News, 1948.
- Voegelin, Eric. *Political Religions*. Lewiston, New York: E. Mellen Press, 1986.
- West, Robin. "Law's Emotions." *Richmond Journal of Law & the Public Interest* 19, no. 4 (2016): 339–62.
- Walsh, David. *After Ideology: Recovering the Spiritual Foundations of Freedom*, 2nd ed. Washington, DC: Catholic University of America Press, 1995.
- Yavich, Lev. *The Essence of Law*. Leningrad: Leningrad University Press, 1985 (in Russian).
- Zweigert, Konrad, and Hein Kötz. *Introduction to Comparative Law*, 2nd ed. Vol. 2: The Framework. Translated from German. Oxford: Clarendon, 1987.

Дмитро Вовк. Теологія радянського права

Анотація. У статті я намагаюсь застосувати популярний у політичній філософії концепт політичної релігії до дослідження радянського права. Політична релігія використовується для описання тоталітарних режимів, які для зміцнення своєї легітимності та контролю над суспільством використовують релігійні по своїй природі доктрини, символи, ритуали і практики. Я досліджую, як радянська політична релігія впливала на правову систему СРСР. Спочатку я коротко характеризую радянську політичну релігію. Далі я формулюю «символ віри» радянського права – сукупність беззаперечних ідей чи догм, які виражають вплив марксизму-ленінізму на радянське право. Ці ідеї стосуються природи радянського права, його ролі в суспільстві та русі до комунізму, взаємодії права з політикою та державою, а також взаємозв'язків із буржуазним правом. Після цього я показую, як радянська юридична наука розвивала ці ідеї у вигляді теології радянського права. І нарешті в кінці статті я доводжу, що ці ідеї впливали на правову систему чи її окремі елементи.

Ключові слова: політична релігія; радянське право; тоталітарна держава; марксизм-ленінізм; право і політика; секуляризація права.

Дмитрий Вовк. Теология советского права

Аннотация. В статье я предпринял попытку применить популярный в политической философии концепт политической религии к исследованиям советского права. Политическая религия

используется для описания тоталитарных режимов, которые для укрепления своей легитимности и усиления контроля над обществом используют религиозные по своей природе доктрины, символы, ритуалы и практики. Я исследую, как советская политическая религия влияла на правовую систему СССР. Сначала я коротко характеризую советскую политическую религию. Далее я формулирую «символ веры» советского права – совокупность неоспоримых идей или догм, выражающих влияние марксизма-ленинизма на советское право. Эти идеи касаются природы советского права, его роли в обществе и движении к коммунизму, взаимодействию права с политикой и государством, а также соотношение советского и буржуазного права. После этого я показываю, как советская юридическая наука развивала эти идеи в форме теологии советского права. В конце статьи я доказываю, что эти идеи влияли на советскую правовую систему или ее отдельные элементы.

Ключевые слова: политическая религия; советское право; тоталитарное государство; марксизм-ленинизм; право и политика; секуляризация права.

Dmytro Vovk. Theology of Soviet Law

Abstract. That paper is one of my works, in which I try to apply the concept of political religion to Soviet law studies. Many political philosophers and scholars use this concept for describing the nature of totalitarian regimes, for which metapolitical goals (achieving communism, Nation defense etc.) and the tasks of their own legitimacy strengthening and increasing the control of society presuppose the usage of means which are religious by their nature. Political studies of political religion are quite developed, but legal theory pays almost no attention to such concept. So, in the paper I am trying to answer the question: if Soviet political regime can be defined as political religion, what does it mean for law?

In this paper I pay significant attention to Soviet law theology, that is the development of Marxism-Leninism dogmas in legal realm, which I call the “symbol of faith” of Soviet Law. I show how the “symbol of faith” guided Soviet legal studies, what philosophical and legal problems they raised and the ways Soviet scholars solved them. I mean such problems as connection between law and economics, law and state, law and factual social relations, the role of law in achieving communism. In 1920s there were different versions of Marxist legal theory (Evgeny Pashukanis, Mikhail Reysner, Pyotr Stuchka, and others), but at the beginning of 1930s the unification of approaches was being made (the 1938 narrow-normative definition of law by Andrey Vyshinsky became its). The Vyshinsky’s definition was partly rejected during post-Stalin era, the new attempts to substantiate the broader understanding of law by connecting it with legal conscience and legal relations appeared. Though these conceptions were formally substantiated as attempts to find “the right one” Marxist understanding of law, their authors were rather trying to reconcile their own vision of law with official ideology.

In the paper I also delineate how Soviet law theology influenced Soviet law system. By using some examples, I argue that this theology was not just the set of ideas far from legal practice. For example, Soviet ideological dogmas determined the development of the socialistic legality doctrine as the key doctrine of Soviet legal order. At the same time Soviet legal system has never been developed exclusively under influence of Soviet political religion; it always was a mixture of influences, including Marxist-Leninist teachings, civil law tradition, political reasons etc.

Keywords: political religion; Soviet law; totalitarian state; Marxism-Leninism; law and politics; secularization of law.

Одержано/Received 07.05.2020